

HÁTRÁNYKOMPENZÁLÓ PROGRAMOK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE A SZÜLŐK BEVONÁSA ÉS MENTORÁLÁSA SZEMPONTJÁBÓL

Balogh Jenifer, jenifer.balogh1995@gmail.com

Bevezető

A szerző az alapképzés során a hátrányos helyzetű fiatalok iskolai szocializációjával és egy hazai jó gyakorlattal, a Kedvesházzal foglalkozott. Jelen kutatásban ennek folytatására vállalkozott, a szülők szerepére fókuszál két hasonló programban. Saját tapasztalatai szolgálnak alapul, hiszen hátrányos helyzetű cigány fiatalként elsődleges befolyással hatott rá a családja véleménye. Az egyik jó lehetőség a fiatalok iskolai sikerességének növelésére véleménye szerint az, ha a szülőket is bevonják azokba a folyamatokba, melyek előre viszik a gyermekek iskolai eredményességét. Ezért kutatása fő témája a szülők bevonásának és mentorálásának stratégiai olyan programokban, amelyek hozzájárulnak a lemorzsolódás csökkentéséhez, a tanulás értéként való kezeléséhez. Kutatása során két hosszú múltra visszatekintő, már bevált hazai jó gyakorlatot vizsgál meg, amelyek eltérő módon vonják be a szülőket. A különböző programokban tapasztaltakat összevetve átfogó képet ad a programok hatásairól, eredményeiről, kiemelve a szülők bevonásában tapasztalt különbségeket. Az egyik program az Igazgyöngy Alapítvány, melyben kifejezetten célcsoportként tekintenek a szülőkre is a tanulók mellett. A másik program a MACIKA (Magyarországi Cigányokért Közalapítvány), újabb nevén Útravaló Ösztöndíj program, melynek célcsoportja a tanuló, a szülőkre pedig partnerként tekint, s mellettük mentorokkal kívánja segíteni a nehéz körülmények között élő fiatalokat.

1. Definíciós kérdések

Mielőtt a programok vizsgálatára rátérnénk, szükséges tisztázni a felmerülő fogalmakat. A hátrányos helyzet fogalmának meghatározásában némi bizonytalanság fedezhető fel, ami annak köszönhető, hogy a jogi és a tudományos értelmezés jelentős változáson ment keresztül (Hegedűs, 2018). Elsőként a szociálpolitikában jelent meg ez a fogalom, valamint a társadalomtudományokban a hatvanas években (Kozma, 1975). Mára viszont a mindennapi szóhasználatba is beépült, valójában gyűjtőfogalomként, és egyfajta problémahelyzetként használják.

A pedagógiában is elterjedt ez a fogalom, amely arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy azon gyerekeknek, akiket a hátrányos helyzet szóval illetnek, különös figyelemre és törődésre van szükségük. Az iskola felelőssége is az, hogy a legszegényebb vagy valamilyen hátránnyal küzdő gyermekek helyzetén javítsanak úgy, hogy megfelelő módon segítenek nekik (Réthy – Vámos, 2006). Ahhoz, hogy a fogalom tisztázódjék, fontos megemlíteni, hogy kiket is tekintünk hátrányos helyzetűnek. Elsősorban olyan társadalmi helyzetre gondolhatunk, amelyben az adott személy a társadalom többi tagjához képest valamilyen hátrányban van (Réthy – Vámos, 2006). Ezt nevezik egyfajta viszonyfogalomnak, hiszen valakihez vagy valamihez viszonyítva írható le, ennek következtében elmondható, hogy nincs egyértelműen meghatározott hátrányos helyzet, hanem mindig a maga konkrétságában lehet meghatározni. A kérdés relevanciája megkérdőjelezhetetlen, hiszen hazánkban is különböző kedvezmények, juttatások illetik meg azokat, akik hátrányos helyzetűnek számítanak, valamint különleges bánásmódban részesítik a pedagógiában is őket (Réthy – Vámos, 2006).

A téma kapcsán egy újabb ide kapcsolódó fogalom kerül előtérbe, a szocioökonómiai hátrány, ami röviden a társadalmi, gazdasági, családi háttér együttesét jelenti. Az Európa Tanács 1984.11.19-én meghozott egy döntést, melynek alapján „szegénynek kell tekinteni egy személyt, egy családot, illetve egy embercsoportot abban az esetben, ha a rendelkezésükre álló erőforrások (anyagi, kulturális és társadalmi) oly mértékben korlátozottak, hogy kizárják őket a minimálisan megkövetelhető életformából abban az országban, amelyikben élnek” (Halász – Lannert, 2000, 40 o.). Az említett „minimálisan megkövetelhető életforma” kifejezés utal a vizsgált ország társadalmi és gazdasági fejlettségére, azonban a szegénység kialakulásához szorosan kapcsolódó további tényezőket is figyelembe kell venni (pl. a szülők alacsony iskolai végzettsége, három vagy több gyermekes háztartások, munkanélküliség, családszerkezeti változások, tartós betegség (Réthy – Vámos, 2006; Kozma, 1975). Ugyanakkor a szegénységnek vannak számmal igazolható jelzői is, amikor például a család jövedelmét a létminimumhoz vagy az egy főre számított nettó átlagjövedelemhez mérik. A szegénység meghatározásához alapul lehet venni ezeket a számításokat, azonban a meghatározás eldöntéséhez szociológiai kutatások, elemzések szükségesek (Réthy – Vámos, 2006). Láthatjuk, a szociológia középpontjában a jövedelmi helyzet kerül a fókuszba, vagyis a család szocioökonómiai helyzete, státusza. Spéder (1998) szerint a családok jövedelmi helyzetét egyéb tényezők befolyásolhatják: a felnőttek munkaerő-piaci pozíciója, a család demográfiai összetétele, a családszerkezet, valamint a család társadalmi-geográfiai jellemzője.

A törvényi meghatározás is megemlítendő, hiszen – ahogy fentebb utaltunk rá – hazánkban juttatások, támogatások illetik a hátrányos helyzetűeket.

Jelenleg a 1997. évi XXXI. törvény 2013. évi XXVII. törvénymódosítása van érvényben. E törvény szerint megkülönböztetünk hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű tanulókat. A gyerekek besorolása a törvénymódosítás során az oktatási szektorból átkerült a szociális szektorba. A törvényi meghatározásban hátránynak tekintik a szülők alacsony iskolai végzettségét, a szülő alacsony foglalkoztatottságát, valamint a gyermek elégtelen lakókörnyezetét és lakáskörülményeit.

Ahogy láthatjuk, a hátrányos helyzet meghatározása bonyolult és számos tényezőre vezethető vissza. A hátrányos helyzet eltérő formái lehetségesek, és ezek az elemek egymást meghatározzák.

A tanulmány a következő definícióra alapoz, a pedagógia szempontjából megvizsgálva a hátrányos helyzetet, elsősorban olyan társadalmi, kulturális és gazdasági körülményeket határoz meg, amelyek az iskolai előrehaladás szempontjából kedvezőtlen helyzet kialakulásához vezethetnek (Papp, 1997). A befolyásoló okok között leginkább a család szerepe dominál. Kedvezőtlen hatásként jelenik meg a szülők alacsony iskolai végzettsége, az ebből fakadó alacsony jövedelem. További súlyosbító körülmény lehet még a család instabilitása, az eltartottak nagyobb száma, valamint az eltérő szociokulturális háttér (Papp, 1997).

A szerző által vizsgált programokban érvényben lévő kiinduló definíció is megegyezik a fent említett meghatározással. Az Igazgyöngy Alapítvány saját célcsoportjának azokat a családokat tekinti, akik a környező településeken élnek javarészt mélyszegénységben. Az Útravaló Ösztöndíj célcsoportja is az a réteg, amelyik nagyobb szegénységben él az átlagnál, így segítve a lemorzsolódás csökkentését. A programba való jelentkezéskor a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet a – fent bemutatott – Gyermekvédelmi törvény alapján kerül meghatározásra, továbbá a roma/cigány származásról önkéntes nyilatkozat tehető.

Jelen kutatásban azokat tekintjük hátrányos helyzetűeknek, akiket a programok célcsoportjaiknak tekintenek. A kutatásban azokat vizsgáljuk, akik részt vesznek a programokban, így hátrányos helyzetű és/vagy roma/cigány családok egyaránt a kutatás célcsoportját képezik.

2. A szülők bevonása

A szülői bevonódás függ attól, hogyan tud a szülő a gyermekének segíteni a házi feladat elkészítésében, hogyan tud kommunikálni a pedagógusokkal, valamint befolyásoló tényező az is, hogy részt vesz-e a szülő valamilyen iskolai tevékenységben (Yamamoto – Holloway, 2010). A közgazdasági kutatók szerint a szülői bevonódás az input (bemenet), vagyis az az idő, pénz és pszichés törődés, amit a szülők gyermekeikre fordítanak. Mindennek

a kimenete az, hogy a gyermek mennyire lesz eredményes a tanulmányaiban (*Avvisati*, 2010). Ha jobban megfigyeljük, észre vehetjük, hogy a szülő ún. bemenete sokkal többértű, mint a gyermek kimenete, eredményei. Érthetjük szülői bevonódáson a szülő-gyerek kapcsolat minőségét, az otthoni környezetet, a szülő válaszkészségét. De nem szabad figyelmen kívül hagyni az olyan jellemzőket sem, mint például a szülők iskolai végzettsége, a tanulással kapcsolatos attitűd. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a gyerekek jellemzőiről sem, hiszen a gyermek életkora, képességei, személyisége, neme mind fontos tényezők annak, hogy milyen és mennyi szülői támogatást igényelnek (*Avvisati*, 2010).

A szülői bevonódás általános jellemzőit három pontban lehet összefoglalni: (*Avvisati*, 2010):

1. A magasabb szocioökonómiai státussal rendelkező szülők nagyobb mértékben vonódnak be a tanulási folyamatokba, vagyis, több energiát, időt és pénzt fektetnek a gyermek tanulmányaiba.
2. Ahogy a gyermek életkora változik, úgy változik a szülői bevonódás mértéke és módja is, a több szülői „beavatkozás” inkább kisiskolás korban jellemző.
3. Ahogyan azt említettük, a nem is befolyásolja a szülői bevonódást, így a fiúk és lányok esetében másként vonódnak be a szülők. Míg a fiúknál a fegyelmezés a jellemző, addig a lányoknál inkább a korlátozás, támogatás jellemző.

Felmerül a kérdés, hogy a szülő miért „vonódik” be? Hoover, Dempsey és Sandler (1995) három lehetséges választ adott: Az egyik szerint a szülő megérti, hogy mi a szerepe a gyermeke életében, ezért természetes, hogy ahogy tud, segít. A másik válasz szerint a szülő érzi a hatékonyságát a segítségben, ezért szívesen végzi azt. A harmadik válasz szerint elősegíti a bevonódást az, ha az iskola lehetőséget teremt ennek megvalósítására, vagy igényli, esetleg elvárja a szülői bevonódást (*Hoover – Dempsey – Sandler*, 1995, idézi *Koltói et al.*, 2019).

3. A szülői bevonódás iskolai teljesítményre gyakorolt hatása

A szülői bevonódás által növekszik a társadalmi tőke, fejlődnek a gyermek és a szülő képességei, valamint az információhoz való hozzáférés spektruma is szélesedik, így hatékonyabban tudnak segíteni a gyermekeiknek a szülők. A társadalmi kontroll szerint a szülő-iskola kapcsolat úgy tudja segíteni a tanulmányi eredményességet, hogy egyetértésben tűznek ki célokat, megfelelő viselkedéssel és összhangban kommunikálják a gyerek felé (*Hill – Taylor*, 2004).

Nem létezik tökéletes nevelési stratégia, mely segíti az eredményességet, azonban elmondható, hogy a gyermekek tanulmányi és pszichoszociális fejlődésében kulcsszerepet játszanak a szülők, pedagógusok, és a közösség más tagjai is, azonban még fontosabb szerepet játszik az, hogy milyen a kapcsolat ezen szereplők között (*Bempechat – Shernoff, 2012*).

Kutatások szerint három olyan terület van, ahol a gyermek fejlődését különösen segíti a szülői bevonódás: a házi feladatokba való bekapcsolódás, a szülői nevelési stílus és az oktatási értékek átadása (*Bempechat – Shernoff, 2012*).

A család társadalmi hovatartozásától függetlenül fontos, hogy milyen nevelési stratégiákat alkalmaz, hiszen minden társadalomban elvárják, hogy a szülők olyan célokat és stratégiákat használjon gyermeke nevelésének folyamatában, hogy azok kulturálisan értékes készségeket sajátítsanak el (*Yamamoto & Holloway, 2010, idézi Koltói et al., 2019*).

4. Az empirikus kutatás céljai, kérdései és hipotézisei

A bemutatásra kerülő empirikus vizsgálat, valamint a hipotézisek célja, hogy strukturáljuk az ismereteinket. A kutatásban bemutatott vizsgálat eredményei segítséget nyújtanak annak meghatározásában, hogy milyen programokra, intézkedésekre van szükség a hátrányos helyzetű környezetben történő tanulás hatékonyabbá tételéhez. Célom továbbá újabb elméleti ismeretekkel szolgálni a hozzám hasonló sorsú diákok és a karrierjüket kísérő pedagógusok és más szakemberek, valamint szüleik számára. A kutatási célok mentén, a feltáró szakirodalmi áttekintést követően, az alábbi három fő kutatási kérdés került meghatározásra. A hipotézisek annak megértésére irányulnak, hogy a programban lévők hogyan gondolkodnak a programokról, melyekben részt vesznek, hogyan jelenik meg az iskolai sikerességet elősegítő hatásosság.

Hogyan hatnak az egyes programelemek a hátrányból való kiemelkedésre?

Hipotézis1 (H1): Tudásátadás, korrepetálás, karriertanácsadás és a továbbtanulás menedzselése, nehéz élethelyzetek nyomán követése és segítése, sikerélményhez juttatás. Ezek mind olyan tényezők, melyek meglétében nagyobb eséllyel emelkedhetünk ki a hátrányból. Azt feltételezzük, hogy az iskolán belülről eső területek (a tanulás) kevésbé függenek a szülőtől. Az iskolán kívülről eső területek (hol tanul tovább) esetében azonban már fontos a szülő is. És ez utóbbi visszahat az előzőre. Gondolunk itt arra, például komolyan veszi-e a továbbtanulást, ami kihat a jegyeire is.

Mi jellemzi a szülők bevonásának gyakorlatát a célcsoport életkora szerint?

Hipotézis2 (H2): Feltételezésünk szerint a kisebb korosztálynál a szülők mentorálását is felvállaló programok a hatékonyabbak, hiszen a kisebb gyermekeknél a szülői jelenlét meghatározó (Igazgyöngy Alapítvány). A nagyobb korosztálynál viszont egy külső személy (mentor) bevonása hatásos lehet a szülői partneri kapcsolódása mellett is (Útravaló program). A vizsgált programok megtalálták az adott korosztálynak megfelelő szülői bevonási és mentorálási módot, amelyben hatékonyan tudnak dolgozni, megfelelő módszereket alkalmazva a korosztályok szem előtt tartásával.

A szülői bevonódás és/vagy mentorálás dönti-e el egy program hatékonyságát a résztvevők és a működtetők szerint?

Hipotézis3 (H3): Feltételezésünk szerint a szülők bevonása kulcselem lehet a diákok iskolai karrierútja szempontjából, ezáltal hatásosabbá téve az adott program célját, vagyis a hátrányok kompenzálását, a lemorzsolódás csökkentését.

A kutatás során kvalitatív vizsgálatot alkalmaztam, mivel célom a felderítés, információgyűjtés olyan intézményi programokról, melyekben a mentorálás fókuszban van. Vizsgálatom módszere a félig strukturált interjú, hiszen a megértésre, a miértekre koncentrálok. Mivel a mintavétel nem valószínűségi, az általánosítás korlátozott. Azonban a választás mégis azért esett erre a módszerre, mert mélyrehatóbb, érvényessége magasabb.

Terepkutatási paradigmaként az intézményi etnográfiát választottuk, mert a kutatás tapasztalati feltárás útján valósult meg. Intézményi gyakorlatok feltárása – melyek a személyek életére befolyást gyakorolnak – történt az alanyokkal történő félig strukturált interjúk alapján. A kutatásban feltártuk az intézményi viszonyokat, azok hatásait (Babbie, 2017).

A kutatás során programonként kérdeztük meg szülőket és gyerekeket, valamint vezetőket, mentorokat egyaránt. Az Útravaló programban egykori résztvevőket kérdeztünk (N=3), továbbá a programban mentorként dolgozókat (N=2). Az Igazgyöngy Alapítvány tanoda programjában részt vevő szülőkkel készítettünk interjút (N=3), és ennél a programnál is két ott dolgozó kollégával készült interjú (N=2). Összesen 10 interjú rögzítése történt, amelyek félig strukturáltak, a beszélő gondolatmenetét követték az interjúvázlat témáin belül.

Összegzés

A hátrányos helyzetű és/vagy roma/cigány gyerekek oktatásának kérdése rendkívül összetett. Számos külső és belső tényező befolyásolhatja e gyerekek iskolai teljesítményét és jövőbeli kilátásait. Éppen ezért a probléma sikeres kezelésének feltétele a komplexitás. Olyan összetett,

mindenre kiterjedő programokra van szükség, amelyek az összes felmerülő problémára kielégítő választ képesek adni. A hátrányos helyzetű és/vagy roma/cigány gyerekek oktatásának sikeressége nélkülözhetetlenné teszi a szülők iskolai életbe való bevonását. Hídra van szükség, amely összeköti a cigány gyerekek szüleit és az iskolát, s melyen a gyerek biztonságban közlekedhet.

A kutatásban a szülői bevonás két gyakorlatát elemeztük. Az Útravaló Ösztöndíj Program a gyermeket tekinti célcsoportjának, a szülő pedig partneri szerepben van jelen. Az Igazgyöngy Alapítvány a gyermekek mellett azok szűken vett családi környezetére is nagy figyelmet fordít, tehát a szülőt is célcsoportnak tekinti.

Az első hipotézis az volt (H1), hogy miként segítik elő a vizsgált programok a hátrányból történő kiemelkedést. Melyekben van nagyobb szerepe a szülőknek, és melyekben kevésbé? A kérdésre a válasz az, hogy a tudásátadásban és a korrepetálásban kevésbé. Azonban a karriertanácsadásban, továbbtanulás menedzselésében már a szülő szerepe is megjelenik. Akár a családlátogatás, akár a szülői klubok esetében visszaigazolást kaptunk ezek meglétéről, fontosságáról. E két összetevő együttes munkájának gyümölcseként jelenhet meg a hátrányból történő kiemelkedés. A vizsgált programok a fent említett elemeket kielégítik, általuk esély nyílik a hátrányok leküzdésére. Az Igazgyöngy Alapítvány esetében a szülőket bevonva történik a gyerekek továbbtanulásának segítése, s a szülőknek külön tartott foglalkozások nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy felismerjék a tanulás értékét, és ők is hozzá járulhatnak gyermekeik jobb jövőjéhez. Az Útravaló Ösztöndíj Programban a személyes mentorálás egyik alapvető momentuma a korrepetálás és a karriertanácsadás, amely ugyancsak segíti az iskolai előrehaladást, a további célok elérését. Ugyanakkor a továbbtanulás menedzselése szempontjából akadályt jelenthet, ha nem sikerül a szülőt megnyerni partnernek. Mindkét programnak jelentős szerepe van mind az iskolán kívülre eső, mind pedig az iskolán belülre eső területekben.

A következőkben vizsgáltuk (H2), hogy mi jellemző a szülők bevonásának gyakorlatára a célcsoport életkora szerint. Az Igazgyöngy tanodai programjában óvodásoktól egészen középiskolásokig foglalkoznak a gyerekekkel és szüleikkel, míg az Útravaló Ösztöndíj Program vizsgált alprogramjaiban a középiskola előtt és az érettségi előtt álló tanulókat veszik célba. A kérdésre a válasz, hogy mindkét vizsgált csoportban meghatározó szerepe van a szülői bevonásnak, a külső személy (mentor) bevonása pedig csak akkor éri el végső célját, ha a szülővel együttműködve történik a gyermek mentorálása. Az Igazgyöngy kisebb korosztályt is felölelő programjaiban a szülők aktívabb bevonása, célcsoportként kezelése, mentorálása látszott hatékonynak. A középiskolásokat célzó Útravaló alprogramokban nem jelenik meg

célcsoportként a szülő. A program számos eredményt elérhet, ha legalább partnernek meg tudja nyerni a szülőket. Ugyanakkor, ha ez nem történik meg, a továbbtanulás már veszélybe kerülhet – ahogy fent utaltunk rá –. Továbbá a továbbtanulást akadályozó egyéb társadalmi hátrányok orvoslása is szükséges, amely túlmutat a program hatáskörén.

A két vizsgált program megkérdezettjei egyetértenek abban, hogy a szülők szerepe kulcsfontosságú a gyerek iskolai karrierútja szempontjából. Tehát a harmadik hipotézisre (H3) a válasz, hogy a program hatékonyságát befolyásolja, hogy bevonjuk-e a szülőket. A szülői bevonásnak pozitív hatásai egyértelműen megmutatkoznak. A szakirodalom is azt hangsúlyozza, hogy szülők szerepe meghatározó a gyermek életében (Liskó, 1997; Bourdieu, 1978; Róbert, 2004).

A tanulmány zárszavaként egy érdekes dologra hívjuk fel a figyelmet. Az interjúalanyok többségének szülei alacsony iskolai végzettségűek, és anyagi helyzetük is kedvezőtlen, azonban az interjúk szinte mindegyikében elhangzott, hogy a szülők felismerték mára azt, hogy a gyerekeiknek az egyetlen lehetőség a kitörésre, ha tanulnak. Ebből az a következtetés vonható le, hogy függetlenül a társadalmi helyzettől, iskolai végzettségtől, a mai világ embere felismeri a lehetőséget, mellyel saját maga annak idején valamilyen okból nem tudott élni, s tanulva „hibájából”, különleges motivációt tud adni gyermekének. Ahogy minden szülő, a mélyszegénységben élő szülők is a legjobbat szeretnék gyerekeiknek, ezért az a motiváció, amit ők tudnak nyújtani, nem hasonlítható máshoz. Ezt nevezhetnénk egyfajta lelkiező motivációnak is, melynek pozitív hatása érezhető.

Irodalomjegyzék

Avvisati, F., Besbas, B., & Guyon, N. (2010): Parental Involvement in School: A Literature Review. REP 120 (5), p759-778

Babbie, E. (2017): *A társadalomtudományi kutatás alapjai*. Ballasi Kiadó. Budapest.

Bempechat, J., & Shernoff, D. J. (2012): *Parental influences on achievement motivation and student engagement*. In S. L. Christenson, A. L. Reschly, & C. Wylie (Eds.), *Handbook of research on student engagement*. p315-342 Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-2018-7_15

Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Halász, G., Lannert, J. (Szerk.). (2000): Jelentés a magyar közoktatásról. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.

Hegedűs, R. (2018): *Hátrányos helyzetűek a közép- és felsőfokú oktatásban*. Hátrányos helyzetű tanulók középiskolai teljesítménye és felsőoktatásba való

bejutásuk jellemzői, különös tekintettel a területi különbségekre. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem. Debrecen

Hill, N. E., Taylor, L. C. (2004): Parental School Involvement and Children's Academic Achievement. *Current Directions in Psychological Science* 13, (4), <https://doi.org/10.1111%2Fj.0963-7214.2004.00298.x>

Hoover, Dempsey, K. V., & Sandler, H. M. (1995): Parental involvement in children's education: Why does it make a difference? *Teachers College Record*. 97(2), 310–331.

Kozma, T. (1975): *Korszerű nevelés. Hátrányos helyzet. Egy oktatási probléma társadalmi vetületei*. Tankönyv Kiadó. Budapest.

Liskó, I. (1997): Hátrányos helyzetű gyerekek a szakképző iskolákban. *Educatio*, 7(1), 1-11.

Papp, J. (1997): A hátrányos helyzet értelmezése. *Educatio*. 1997, (1).

Réthy, E., Vámos, Á. (2016): A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése. Esélyegyenlőtlenség és méltányos pedagógia. Bölcsész Konzorcium.

Róbert, P. (2004): *Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban*.

Spéder, Zs. (1998): A szegénység változó arcai. Tények és eredmények, ARTT-Századvég, Budapest.

Yamamoto, Y., & Holloway, S. D. (2010): Parental expectations and children's academic performance in sociocultural context. *Educational Psychology Review*. 22(3), 189-214. <https://doi.org/10.1007/s10648-010-9121-z>